

Je načase opustit alianci s Moskvou?

Organizace Varšavské smlouvy v kontextu krize východního bloku v roce 1956

MATĚJ BÍLÝ

Počátkem července 1956 – v době, kdy se ve východním bloku daly do pohybu krizové události – americké vládní memorandum o politickém kurzu USA vůči sovětským satelitům ve východní Evropě konstatovalo, že sovětská dominance v tomto prostoru zůstává základní skutečností. Podle Washingtonu neexistoval jediný důkaz, že by schopnost Moskvy kontrolovat tamní dění byla ovlivněna čímkoliv, co se od Stalinovy smrti událo. Jako základní nástroje tohoto ovládnutí zpráva označila sovětské poradce ve státních a bezpečnostních aparátech jednotlivých satelitů a také řízení ekonomických a vojenských otázek skrze organizace Rada vzájemné hospodářské pomoci a Varšavská smlouva.¹

Jugoslávský vůdce Josip Broz Tito během své návštěvy Moskvy v květnu 1956 navrhl, aby Kreml na podporu své aktuální vize světa nerozděleného do mocenských bloků Varšavskou smlouvu rozpustil. První tajemník ÚV Komunistické strany Sovětského svazu (KSSS) Nikita Chruščov pochopitelně odmítl. Rozhodně tehdy netušil, že ještě v témže roce bude rozpad aliance opravdu hrozit. Bouře v Polsku a Maďarsku přinášely reálnou možnost rozkladu paktu kvůli vystoupení některých členských stá-

tů.² Příčiny krize sovětského bloku v roce 1956 je pochopitelně nutné hledat jinde než v existenci Varšavské smlouvy. Přesto se tato krátce fungující organizace stala významným faktorem ovlivňujícím průběh tzv. polského října a maďarského povstání. V obou případech se události Varšavské smlouvy výrazně dotýkaly a zároveň měly dopad na její další vývoj, jak se pokouší vysvětlit následující text.

Bez nadsázky můžeme tvrdit, že na počátku krize východního bloku

v roce 1956 se organizace Varšavské smlouvy nacházela v plenkách. Vojensko-politický pakt Sovětského svazu a jeho šesti satelitů byl založen v polské metropoli 14. května 1955.³ Existoval tedy jen pár měsíců a navíc disponoval slabým institucionálním rámcem. Vojenské struktury organizace se teprve formovaly. Politický poradní výbor, nejvyšší a zároveň jediný civilní orgán celé aliance, se před bouřlivými událostmi roku 1956 sešel pouze jednou.⁴ Sovětské vedení s jasným definováním konkrétních

- 1 United States Policy Toward the Soviet Satellites in Eastern Europe, 6. 7. 1956. In: BÉKÉS, Csaba - BYRNE, Malcolm - RAINER, János (eds.): *The 1956 Hungarian Revolution: A History in Documents*. Central European University Press, Budapest 2002, dok. 12, s. 119–128.
- 2 MASTNY, Vojtech - BYRNE, Malcolm: *A Cardboard Castle? An Inside History of Warsaw Pact*. Central European University Press, Budapest - New York 2005, s. 7.
- 3 Dle oficiálního zdůvodnění byla Varšavská smlouva založena jako odpověď na remilitarizaci západoněmeckého státu a jeho přijetí do Severoatlantické aliance. Ukazuje se však, že se jednalo především o součást inovované zahraničněpolitické i vojenské strategie SSSR, k jejichž podstatné revizi docházelo již od smrti Josifa Stalina v březnu 1953.
- 4 Politický poradní výbor se sešel v Praze ve dnech 27. a 28. ledna 1956. Vzhledem k předjednání celé agendy o několik týdnů dříve v Moskvě představovalo zasedání pouhé propagandistické divadlo. Tomu odpovídal i důraz kladený československými organizátory na neprodlené předávání přepisů přednesených projevů přítomným akreditovaným zahraničním novinářům. Těžiště většiny vystoupení představitelů členských zemí Varšavské smlouvy tvořilo kladné hodnocení politiky socialistických států *k zachování a upevnění míru mezi národy a zabránění nové válce* a obecně celkové momentální zahraničněpolitické linie Sovětského svazu. NA, Archiv

Vedoucí sovětské delegace, předseda Rady ministrů SSSR Nikolaj Alexandrovič Bulganin podepisuje smlouvu na varšavské konferenci evropských států o zajištění míru a bezpečnosti v Evropě, 14. května 1955

Foto: ČTK

vojenských a především politických úkolů Varšavské smlouvy nespěchalo. Neoficiální rozhovory delegací členských zemí svolaných za tímto účelem v lednu 1956 do Moskvy přinesly velmi skromné výsledky.⁵

Necelý měsíc po první schůzce Politického poradního výboru začal v sovětské metropoli XX. sjezd KSSS. Toto zasedání mělo klíčový význam pro další vývoj celého světového komunistického hnutí a odstartovalo jednu z nejvážnějších krizí sovětské zájmové sféry v Evropě. Průběh sjezdu odrážel všeobecnou změnu kurzu

sovětského vedení po smrti Josifa Stalina. Demonstroval ji již první Chruščovův projev. Jméno bývalého diktátora se v něm objevilo pouze jednou, a to v poměrně bezvýznamné souvislosti. Z pohledu Varšavské smlouvy byla podstatná především zahraničněpolitická část Chruščovova projevu, která potvrdila novou linii Moskvy v této oblasti. Teze o možnosti vyhnout se dalšímu světovému konfliktu, nenásilným postupem a rozdílných cestách k socialismu v různých zemích se značně vzdálily stalinským dogmatům dominujícím

dřívější diplomacii SSSR. Sovětské vedení podniklo řadu kroků směřujících alespoň k částečnému zklidnění mezinárodní atmosféry již po Stalinově smrti. Chruščovovu vizi mírového soužití mezi státy s rozdílným společenským zřízením nyní XX. sjezd oficiálně stvrdil. Varšavská smlouva se k dané koncepci přihlásila již na zmíněném pražském zasedání Politického poradního výboru. Po desetidením průběhu sjezdu se Chruščov dne 25. února odhodlal k zásadní řeči, v níž otevřeně odsoudil některé Stalinovy praktiky a masový teror.

ÚV KSČ, f. Kancelář 1. tajemníka ÚV KSČ Antonína Novotného (dále jen 1261/0/44), k. 21, inv. č. 42, Informace náměstka ministerstva zahraničních věcí A. Novotnému o tiskové službě po dobu zasedání Politického poradního výboru, 24. 1. 1956.

5 Počátkem roku 1956 projevil Kreml ochotu alespoň částečně řešit otázku fungování Varšavské smlouvy a vytyčit její bezprostřední úkoly. Na základě usnesení varšavské konference konané ve dnech 7.-11. ledna 1956 v Moskvě probíhaly pod sovětskou taktickou rozhovory členských států, které se zabývaly vnitřní strukturou aliance a jejími cíli. Jednání však vyústilo pouze ve formální schválení předem vypracovaného statutu Spojeného velení a odsouhlasení scénáře premiérového zasedání Politického poradního výboru. Projednání a praktická realizace úkolů ve vojenské oblasti, které nastínil sovětský maršál Ivan Koněv, hlavní velitel paktu, však byly o několik měsíců odloženy. Tamtéž, Záznam o jednání v Moskvě pro předsedu československé vlády V. Širokého, 17. 1. 1956.

Je záhodno podotknout, že kritika se víceméně omezila na represe proti části loajálních komunistů, Stalinovo velikášství a jeho úlohu během druhé světové války. Leitmotivem Chruščovova poselství se tak stal návrat k „pravému leninismu“ a kolektivnímu vedení.⁶

Ačkoliv kritika tzv. kultu osobnosti nezpochybňovala podstatu leninsko-stalinského systému, uvedené klíčové poselství XX. sjezdu šokovalo řadu v Moskvě přítomných komunistických předáků. Mnozí z nich patřili k ortodoxním stoupcům stalinismu. Zástupci zahraničních stran sice na tajný Chruščovův referát vpuštění nebyli, avšak ještě téhož dne obdrželi v Kremlu jeho písemný záznam spolu s informací, že jde o důvěrný materiál. Jednotlivé delegace zemí východního bloku nicméně dostaly instrukce, aby doma zahájily kampaň, která se závěry XX. sjezdu seznámí stranickou veřejnost. Stalin měl být kritizován „otevřeně a adresně“.⁷ V sovětských satelitech se tak rozpoutal spor o to, jak se s poselstvím XX. sjezdu vypořádat. Na rozdíl od stalinských dob nyní chyběla přímá a jednoznačná direktiva a jednotlivé východoevropské strany se s problémem rozhodly naložit různě.⁸

Změny v sovětských satelitech tak měly velice rozdílný charakter. Oscillovaly od prohlášení východoněmeckého vedení, že v zemi není co destalinizovat, přes částečnou obměnu stranických špiček v Československu a Bulharsku až po váž-

nou krizi mezinárodního rozměru v Polsku a otevřené lidové povstání v Maďarsku.⁹ Zatímco ve většině vedení zemí východního bloku převládala snaha vyhnout se výraznějším změnám, pro Polskou lidovou republiku (PLR) a Maďarskou lidovou republiku (MLR) znamenal XX. sjezd KSSS mezník, z něhož bylo nezbytné vyvodit rozsáhlé politické důsledky. Za významné faktory určující míru otřesů v jednotlivých lidových demokraciích lze označit především situaci ve stranickém vedení a obecnou náladu ve společnosti. Není náhoda, že nejvážnější krize vypukla právě v Maďarsku a Polsku, tedy v zemích, kam byl leninsko-stalinský systém víceméně importován ze zahraničí a široké vrstvy obyvatelstva zastávaly na základě historické zkušenosti silně protiruské postoje.¹⁰

Polský říjen

Nedlouho po skončení XX. sjezdu KSSS zemřel 12. března 1956 první tajemník ÚV Polské sjednocené dělnické strany (PSDS) Bolesław Bierut. Jako jeho nástupce byl vybrán člen politbyra Edward Ochab. Ten hodlal provést v zásadě jen nezbytně nutné korekce politiky při zachování dosavadního charakteru režimu. Krizové události odstartovala dne 29. června masivní demonstrace dělníků v Poznani za vyšší mzdy, kterou brutálně rozehnaly polské bezpečnostní síly. Zásah přerostl v masakr – příslušníci represivních složek zastřelili něko-

lik desítek demonstrantů a více než dvě stovky dalších utrpěly zranění. Za poznaňským krveprolitím stál především sovětský maršál polského původu Konstantin Rokossovskij, od prosince 1949 polský ministr obrany a člen politbyra ÚV PSDS. Právě praxe obsazování nejvyšších postů v Polské lidové armádě (PLA) sovětskými důstojníky, vybíranými mnohdy pouze na základě jejich polských kořenů, byla až do října 1956 naprosto běžná.¹¹ Jedním z klíčových problémů krize v PLR se proto stala otázka dalšího působení sovětských poradců v polských bezpečnostních složkách a ozbrojených silách. Tento aspekt se přímo dotýkal dosavadního stylu řízení armád zemí východního bloku a tím pádem i praxe panující v rodících se vojenských strukturách Varšavské smlouvy.¹²

Poznaňský masakr urychlil formování reformně orientované stranické opozice v čele s bývalým prvním tajemníkem ÚV PSDS, vězněm z éry stalinských procesů Władysławem Gomułkou.¹³ Podporu mu zajišťovalo mimo jiné volání po důsledném dokončení stahování sovětských důstojníků a poradců z polských ozbrojených sil a bezpečnostního aparátu. Ačkoliv Chruščov daný záměr ohlásil již v roce 1954, v praxi se realizoval jen pozvolna. Politbyro ÚV PSDS se tlaku reformistů podvolilo a požádalo Kreml o stažení agentů KGB z Polska. Gomułka, o jehož možném návratu do čela strany se od října 1956 vedla otevřená debata, přidal spolu se svý-

6 TAUBMAN, William: *Chruščov. Člověk a jeho doba*. BB Art, Praha 2005, s. 275–276.

7 PERNES, Jiří – POSPÍŠIL, Jaroslav – LUKÁŠ, Antonín: *Alexej Čepička. Šedá eminence rudého režimu*. Brána, Praha 2008, s. 289.

8 TAUBMAN, William, *Chruščov*, s. 278.

9 K odlišnostem procesu destalinizace ve státech východního bloku srov. RYCHLÍK, Jan: *Następstwa XX Zjazdu KPZR w krajach Europy Środkowej i Wschodniej. Pdobieństwa i specyficzne różnice*. In: SZYMONICZEK, Joann – KRÓLA, Eugeniusz (eds.): *Rok 1956 w Polsce i jego rezonans w Europie*. Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 2009, s. 121–133.

10 DURMAN, Karel: *Kreml a dvojí krize roku 1956. Historický obzor*, 2000, roč. 11, č. 1–2, s. 25.

11 Více GLUCHOWSKI, Leszek: *Poland, 1956. Khrushchev, Gomulka, and the „Polish October“*. In: *Cold War International History Project* (dále jen CWIHP) *Bulletin*, 1995, vol. 5, s. 38–49.

12 Význam sovětských kádru při zlepšování bojové a politické přípravy a součinnosti mezi jednotlivými armádami akcentoval hlavní velitel Koněv na již zmiňovaných moskevských jednáních v lednu 1956. NA, Archiv ÚV KSČ, f. 1261/0/44, k. 21, inv. č. 42, Záznam o jednání v Moskvě pro předsedu československé vlády V. Širokého, 17. 1. 1956.

13 Srov. WŁADYKA, Wiesław: *Kwasy i zasady w KC PZPR w 1956 roku*. In: SZYMONICZEK, Joann – KRÓLA, Eugeniusz (eds.): *Rok 1956 w Polsce i jego rezonans w Europie*, s. 22–31.

Zleva – maršál Sovětského svazu Ivan Stěpanovič Koněv, náměstek předsedy Rady ministrů a ministr národní obrany, maršál Polska Konstantin Rokossovskij a ministr obrany SSSR Georgij Konstantinovič Žukov ve Varšavě, 13. května 1955 Foto: ČTK

mi stoupenci i požadavek odvolání Rokossovského a všech sovětských poradců ze země.¹⁴

Situaci v Polsku Kreml po celou dobu velmi pozorně sledoval. Moskvu v této souvislosti neznepokojoval ani tak mocenský boj uvnitř PSDS, ale zejména jeho zahraničněpolitické konsekvence. Vrcholní představitelé KSSS v čele s Chruščovem se obávali, že pokud by se Gomuška chopil moci a odstranil nejortodoxnější stalinisty, kteří však zároveň představovali nejvíce prosovětsky naladěné členy polského vedení, mohla by PLR začít realizovat nezávislejší zahraničněpolitický kurz.¹⁵ Chruščov později

vzpomínal na obavy, že se Gomuška vezl na „antisovětské vlně“. Z pohledu Moskvy se tedy otevírala možnost vytržení Polska ze sovětského bloku a tím pádem i z Varšavské smlouvy.¹⁶ První tajemník ÚV KSSS, bojující v souvislosti s neklidem v Polsku a Maďarsku s kritikou domácích stalinistů, měl spolehlivého spojence v sovětském ministru obrany, maršálu Georgiji Žukovovi. Jejich společné odmítání některých stalinistických excesů rozhodně neznamenalo, že by se vzdali pokušení řešit krizi v sovětské zájmové sféře silou. Vzhledem ke skutečnosti, že se situace nebezpečně zhoršovala

i v Maďarsku, sovětské ozbrojené síly zahájily přípravy na možný vojenský zásah v obou ohniscích neklidu. Již 20. července byl podepsán operační plán obnovy veřejného pořádku na území Maďarska s krycím názvem „Vlna“, který předpokládal společný zásah maďarských a sovětských sil. S ohledem na situaci v Polsku bylo součástí plánu i posílení sovětských vojsk na polsko-východoněmecké hranici hned o čtyři divize. K uvedení jednotek sovětské armády v Polsku a Maďarsku do nejvyšší bojové pohotovosti nicméně došlo až v polovině října.¹⁷

Existenci nerovnoprávného vztahu mezi PLR a SSSR připustilo politbyro ÚV PSDS na svém jednání ve dnech 8. a 10. října. Kromě kritiky sovětského velvyslance za jeho vměšování se do vnitřních záležitostí polského státu se do popředí dostala především problematika sovětských důstojníků působících na nejvyšších postech v polské armádě. Ti často nejenže nemluvili polsky, ale nebyli ani občany PLR. Vedení PSDS se rozhodlo pro kompromisní cestu a Sovětskému svazu navrhlo, aby příslušní sovětské generálové v PLA přijali polské občanství. Sovětské důstojníci, kteří neovládali polský jazyk, se měli přesunout do pozic poradců a na jejich místa měl být povýšen vojenský personál polské národnosti.¹⁸ Je nezbytné zdůraznit, že přípravy operace „Vlna“ i řešení problematiky působení sovětských kádrů v polské armádě zcela obcházely struktury Varšavské smlouvy. To jen podtrhuje výše uvedené konstatování, že zmíněná jednání v Moskvě a Praze počátkem roku ve skutečnosti paktu žádný konkrétní obsah nedala.

Do polských událostí nicméně podstatným způsobem zasáhl sovětský

14 DURMAN, Karel: *Kreml a dvojí krize roku 1956*, s. 26.

15 KRAMER, Mark: *Hungary and Poland, 1956*. Khrushchev's CPSU CC Presidium Meeting on East European Crises, 24 October 1956. In: *CWIHP Bulletin*, 1995, vol. 5, s. 50–56.

16 TAUBMAN, William: *Chruščov*, s. 295.

17 DURMAN, Karel: *Kreml a dvojí krize roku 1956*, s. 28.

18 GLUCHOWSKI, Leszek: *Poland, 1956*, s. 38.

maršál Ivan Koněv, hlavní velitel Spojených ozbrojených sil a první náměstek ministra obrany SSSR. Situace se nebezpečně vyhroutil ve chvíli, kdy polské vedení nevyhovělo sovětské žádosti o přizvání Chruščova na konzultaci do Varšavy. Navzdory zamítavému stanovisku polské strany přistálo 19. října v ranních hodinách v polské metropoli letadlo s delegací SSSR na nejvyšší úrovni. Sovětské politické špičky, tedy Chruščov a členy předsednictva ÚV KSSS Vjačeslava Molotova, Lazara Kaganoviče a Anastase Mikojana, doprovázeli ministr obrany Žukov, hlavní velitel Varšavské smlouvy Koněv a dalších jedenáct vysoce postavených sovětských důstojníků. Jejich přítomnost byla jasným varovným gestem polskému vedení. Z následujících událostí můžeme vyvozovat, že cesta sovětských představitelů do polské metropole měla uvést do chodu svérázný státní převrat dirigovaný Rokossovským a Koněvem.¹⁹ Chruščov zpětně připustil, že ještě v den příletu do Varšavy vydal ve spolupráci s uvedenou dvojicí maršálů na sovětském velvyslanectví pokyn k zahájení manévrů sovětských vojsk dislokovaných na základnách v PLR.²⁰

Z pohledu organizace Varšavské smlouvy je nutné položit si otázku, zda Koněvova úloha v řízení zvažovaného vojenského zásahu v Polsku vyplývala z funkce hlavního velitele Spojených ozbrojených sil, či prvního náměstka sovětského ministra obrany. V tomto ohledu musíme předně vycházet z faktu, že sovětské vedení v roce 1956 rozhodně nevažovalo o možnosti vést případné vojenské akce proti ohniskům nepokojů ve své zájmové sféře za přímé asistence svých satelitů, jak se později stalo v případě invaze do Československa v roce 1968. Působení maršála Koněva v polských událostech proto nelze interpretovat jako pokus zapojit do

řešení situace Varšavskou smlouvou. Koněvova účast ve vojenských akcích během krize východního bloku na podzim 1956 primárně vycházela z pozice vysoce postaveného sovětského maršála a navíc náměstka ministra obrany, nikoliv velitele bojové sestavy aliančních vojsk.

Ve chvíli, kdy se již k Varšavě stahovaly sovětské tanky a část jednotek polské armády pod velením sovětských důstojníků, přednesl Gomulka sovětské delegaci své požadavky. Jednalo se především o vyjasnění postavení sovětských vojsk v Polsku a záruku Moskvy nevměšovat se do vnitřních záležitostí PLR. Směřování Gomulkových nároků dokumentuje mizivý dopad založení Varšavské smlouvy na realitu panující ve východním bloku. O vzájemné spolupráci v oblasti principů respektování nezávislosti, svrchovanosti a nevměšování se do vnitřních věcí druhého státu hovořil článek VIII. ustavující smlouvy. Varšavská smlouva, oficiální vojensko-politická aliance, ve

skutečnosti ani sedmáct měsíců po svém založení nedokázala řešit základní vojenské otázky jako statut vojsk spojenecké země na území jiného členského státu. Gomulka proto v říjnu 1956 na bilaterální úrovni zopakoval výzvu ke stažení všech, či alespoň většiny z více než padesáti sovětských poradců přítomných v Polsku a odvolání maršála Rokossovského z postu ministra obrany. Není pochyb o tom, že uvedené požadavky utvrdily sovětskou delegaci v jejím hodnocení situace; snahu odstranit zmíněné představitele vnímala jako pokus zbavit se *starých pravověrných revolucionářů loajálních věcí socialismu* a jako krok předcházející domnělému polskému obratu na Západ.²¹

Pro zastavení ozbrojené sovětské intervence existovalo několik pádných důvodů. Kremleští představitelé si předně uvědomovali, že polská armáda, nebo minimálně její větší část, by se s největší pravděpodobností sovětským jednotkám postavila na odpor. Sovětské vojenské velení

Manifestace ve Varšavě, 24. října 1956

Foto: ABS

19 DURMAN, Karel: *Kreml a dvojí krize roku 1956*, s. 28.

20 TAUBMAN, William: *Chruščov*, s. 295–296.

21 KRAMER, Mark: *Hungary and Poland, 1956*, s. 50.

přítom chovalo k polským ozbrojeným silám značný respekt. Na pohyb sovětských vojsk k Varšavě také polská strana skutečně odpověděla zahájením mobilizace vnitřních bezpečnostních sil. Během jednání špiček PSDS se sovětskou delegací se nicméně Gomułka snažil přesvědčit Chruščov, že situaci v zemi zvládne a stabilizuje. Naopak tvrdil, že vstup sovětských jednotek do polské metropole by komunistům znemožnil běh událostí jakkoliv kontrolovat. V době, kdy ve Varšavě probíhalo polsko-sovětské jednání, se vyhrtila situace v druhém ohnisku nepokojů, v Maďarsku. Svou roli v sovětském rozhodnutí vojenský zásah alespoň dočasně odložit sehrála v neposlední řadě i podpora, kterou si v Pekingu o měsíc dříve zajistil první tajemník ÚV PSDS Ochab. Je příznačné, že právě v souvislosti s jeho návštěvou Číny nyní Chruščov hovořil o jeho *zrádcové činnosti*.²² Sám sovětský vůdce se však po vypuknutí bouří v Polsku na čínské vedení rovněž obrátil. Žádal o radu, zda má do PLR vyslat armádu, aby zamezil jejímu odchodu ze socialistického tábora. Peking to odmítl s tím, že jde o vnitřní záležitost polského vedení. Toto stanovisko kontrastovalo s negativní čínskou reakcí na pozdější sovětské úvahy o stažení vojsk z Maďarska. Číňané upozorňovali na nutnost udržení jednotek SSSR v zemi s ohledem na možný *imperialistický útok na velkou socialistickou rodinu*.²³

Kombinace možného polského odporu, vývoje v Maďarsku a vědomí čínského nesouhlasu způsobila obrát v Chruščovově postoji. První tajemník ÚV KSSS zastavil pohyb sovětských vojsk a souhlasil s rozhodnutím ÚV PSDS, že Gomułka stane v čele strany. Přestože varšavské jednání

skončilo bez závazné dohody, proreformní síly ve vedení PSDS udržely svou pozici. Následovalo odstranění Rokossovského a většiny dalších prosovětsky orientovaných stalinistů ze stranického politbyra.²⁴

Tato skutečnost nezabránila tomu, aby se po odletu sovětské delegace Polskem přehnala vlna masivních demonstrací. Během nich začaly posilovat dříve ojedinělé hlasy volající po vystoupení Polska z Varšavské smlouvy. Právě před obdobnými aspekty spojenými s nástupem národně-komunistického vedení a nového kurzu v Polsku varoval Vjačeslav Molotov i další členové předsednictva ÚV KSSS. V Kremlu rezonovala obava, že PLR se chystá opustit nejen Varšavskou smlouvu, ale i celý socialistický tábor.²⁵ Gomułka vycítil vážnost situace. Dne 24. října, tedy v době, kdy Chruščov v Moskvě referoval ostatním stranickým vůdcům o katastrofální situaci v Polsku, přednesl před masovým shromážděním ve Varšavě klíčovou řeč. Volil smířlivější tón. Zdůraznil potřebu posílit vojenskou a politickou vazbu se Sovětským svazem a odsoudil hlasy volající po ukončení členství Polska ve Varšavské smlouvě. Zároveň vyzval obyvatelstvo, aby se vrátilo ke každodenní práci a ukončilo protesty. Ač sovětské vedení zůstávalo na vážkách, Gomuškovo prohlášení dávalo naději, že nalézt kompromis mezi SSSR a PLR pod reorganizovaným stranickým vedením je možné i bez použití síly. Sovětský postoj nepochybně klíčovým způsobem ovlivňoval souběžný vývoj maďarských událostí. Situace v Maďarsku se prudce zhoršila. V noci z 22. na 23. října sovětský generální štáb uvedl do plné bojové pohotovosti sovětské jednotky rozmístěné v MLR.

Jelikož Moskva měla ruce svázané stupňující se krizí v Maďarsku, spojila se s ujištěním polského vedení, že země zůstane členem Varšavské smlouvy a na jejím území budou i nadále rozmístěna sovětská vojska. Chruščov za tento příslib Gomuškovi posvětil definitivní odstranění Rokossovského a maršál byl v polovině listopadu odvolán do SSSR.²⁶

Gomuškovi se tak nakonec podařilo zajistit si dostatečnou domácí podporu i toleranci ze strany Kremlu. Moskva sice do roku 1970 zaznamenávala četné případy vybočování Polska z pozice striktně loajálního satelitu, ale postupem času v polském prvním tajemníkovi stále více spatřovala záruku zachování pořádku v zemi. PLR nicméně po zbytek Chruščovovy vlády představovala z pohledu SSSR nejméně spolehlivý stát aliance, pomíneme-li po roce 1961 z paktu fakticky se stáhnoucí Albánii. Strategický význam obou zemí však nešlo srovnávat. Počáteční nedůvěra Kremlu vůči Gomuškovu vedení se odrážela například v absenci zástupců PSDS na schůzce vedení vládnoucích stran zemí Varšavské smlouvy v Moskvě v lednu 1957. Agendu jednání přitom tvořily debata o situaci v Maďarsku a klíčové vojenské problémy, především citlivá otázka rozvoje východoevropských ozbrojených sil. Sovětský svaz se ve vztahu k Polsku snažil obejít rámec Varšavské smlouvy a spoléhal na polskou kontrarozvědku vedenou i nadále sovětskými důstojníky, případně na prokremelské kanály v PSDS. K navazování důvěry mezi nejvyššími stranickými kruhy docházelo pozvolna. Chruščov si tak ještě koncem srpna 1957 Gomuškovi stěžoval, že většina polského vedení je vůči SSSR nepřátelská.²⁷

22 TAUBMAN, William: *Chruščov*, s. 296.

23 CRUMP, Laurien: *The Warsaw Pact Reconsidered. International Relations in Eastern Europe, 1955-69*. Routledge, London - New York 2015, s. 32, 35.

24 O obměně vedení PSDS srov. FRISZKE, Andrzej: *Opozycja polityczna w PRL 1945-1980*. Aneks, London 1994, s. 82.

25 MASTNY, Vojtech - BYRNE, Malcolm: *A Cardboard Castle?*, s. 7.

26 DURMAN, Karel: *Kreml a dvojí krize roku 1956*, s. 28.

27 MASTNY, Vojtech - BYRNE, Malcolm: *A Cardboard Castle?*, s. 9.

Władysław Gomułka promlouvá k davu 24. října 1956

Foto: ABSL

Během polské krize se poprvé objevilo volání po vystoupení členského státu z Varšavské smlouvy. Relevantní politické síly v PLR si však uvědomovaly nereálnost tohoto požadavku. Daný odpor vůči členství ve vojensko-politické alianci vedené Sovětským svazem je přitom nutné chápat jako symbolický. Ačkoliv v roce 1956 představovala Varšavská smlouva fakticky formální organizaci, byla protisovětsky orientovaným segmentem polské veřejnosti a částí nacionálně smýšlejících komunis-

tických představitelů chápána jako ztělesnění „vazalského“ poměru polského státu vůči Moskvě. Stejná situace se opakovala během krize v Maďarsku. V tomto případě však maďarská vláda, zatlačená Kremlem do kouta, dospěla k rozhodnutí Varšavskou smlouvu demonstrativně vypovědět.

Maďarské povstání

Postoj Kremlu k počínající krizi v Maďarsku významně ovlivňovalo

napětí v Polsku. SSSR proto ve snaze zabránit vzniku dalšího ohniska nepokojů ve své mocenské sféře v červenci 1956 do dění v MLR rázně zasáhl: V jeho režii došlo k odstranění nepopulárního prvního tajemníka ÚV MSP (Maďarské strany pracujících) Mátyáse Rákosiho. Jeho nástupce, stalinista Ernő Gerő, však nedokázal dění výrazněji stabilizovat a na začátku podzimu situace v zemi hrozila každou chvílí výbuchem.²⁸

V polovině října musel Gerő v rozhovoru se sovětským velvyslancem

28 Odhalení stalinových zločinů zasáhlo Maďarsko obzvláště bolestně. Situace v MSP nebyla příliš stabilní ani v období před XX. sjezdem KSSS. Strana byla zmitána mocenským bojem již od roku 1953. Ačkoliv se Maďarsko nacházelo v hospodářské a sociální krizi, stalinové vedení okolo generálního tajemníka Mátyáse Rákosiho nemělo vůli k potřebným reformám. Kromě neklidu v maďarské společnosti rostla i síla vnitrostranické opozice soustředěné kolem bývalého předsedy vlády Imre Nagye, odstraněného Rákosiho skupinou na jaře 1955. Paradoxně právě nynější Rákosiho kritika zajišťovala Nagymu nárůst popularity mezi nespokojenou veřejností; stavěla ho totiž do pozice antisystémového bojovníka, kterým však ve skutečnosti nikdy nebyl. Nagy sám vždy uvažoval pouze v mezích leninsko-stalinského systému, byť částečně reformovaného. Více k maďarským událostem roku 1956 srov. BÉKÉS, Csaba - BYRNE, Malcolm - RAINER, János (eds.): *The 1956 Hungarian Revolution: A History in Documents*, s. 4-13.

v Budapešti Jurijem Andropovem připustit, že kromě projevů nespokojenosti s hospodářskou a společenskou situací se zemí šíří i silná protisovětská propaganda dotýkající se mimo jiné závažných aspektů vojenského spojení obou států. Docházelo k otevřené kritice nejen údajně nevýhodných podmínek prodeje strategicky významného maďarského uranu Sovětskému svazu, ale dokonce i přítomnosti sovětských jednotek na území MLR.²⁹

Jejich dislokace přitom byla od předchozího roku legitimizována na základě protokolu o vytvoření Spojeného velení, přijatého na varšavské konferenci. Text dokumentu hovořil o rozmístění Spojených ozbrojených sil na území členských států pouze po jejich vzájemné dohodě.³⁰ To nyní vytvářelo prostor pro nátlak na maďarskou vládu, aby se pokusila vyjednat stažení sovětských jednotek. V Maďarsku – obdobně jako předtím v Polsku, ale ve větší míře – se také začaly objevovat hlasy volající po vystoupení z Varšavské smlouvy. Právě před touto eventualitou důrazně varovalo sovětské vojenské velení. Poukazovalo na možný vznik trhliny v jižních hranicích sovětského obranného perimetru. Nepřipustit oslabení vojenských pozic Sovětského svazu ve východní Evropě přitom představovalo styčný bod v postojích sovětské generality, přetrvávajících stalinistů ve vedení KSSS i Chruščovovy mocenské skupiny.³¹

Na základě vývoje v Polsku a rostoucího tlaku v Maďarsku rozhodl Kreml svolat na 24. října do Moskvy schůzku vedoucích představitelů části zemí východního bloku. Jednání se uskutečnilo mimo rámec Varšavské smlouvy a zúčastnily se ho pouze bulharská, československá a východoněmecká delegace. Ze zřejmých důvodů nebyli přizváni zástupci Polska – původním cílem totiž bylo zformování společné pozice vůči Gomułkovu vedení. Vzhledem k eskalaci situace v Maďarsku v předvečer setkání se však nakonec projednávaly i události v MLR.³² Postup Moskvy, tedy bilaterální a selektivní jednání jen s několika státy východního bloku, ukazuje, že v roce 1956 nehodlala Varšavskou smlouvu koncipovat jako nástroj řešení krizí ve své zájmové sféře. Není bez zajímavosti, že této situace v roce 1960 zpětně využil albánský vůdce Enver Hodža. V počátečních fázích sovětsko-albánské roztržky instrumentálně kritizoval, že Chruščov před vojenským zásahem v Maďarsku nesvolal jednání celé aliance.³³

Sovětské vedení se rozhodlo postupovat dvojí cestou. Výsledkem moskevské schůzky byla snaha uklidnit revoluční události ve východní Evropě prohlášením, že SSSR je připraven jednat se svými satelity s větším respektem než dosud. Základ této změny měla představovat deklarace sovětské vlády o vztazích mezi socialistickými státy zveřejněná

30. října. Pro další fungování Varšavské smlouvy měla velký význam. Text ostatně alianci explicitně zmiňoval. Formálně ji potvrdil coby základní prvek vzájemných vztahů mezi Moskvou a lidově demokratickými zeměmi ve vojenské oblasti, jehož prostřednictvím měly být přijímány politické i vojenské závazky včetně opatření týkajících se posílení obranyschopnosti s cílem ochrany „poklidné práce obyvatel“, garance neporušitelnosti hranic a území a zajištění obrany před možnou agresí. Dokument ohlašoval záměr Kremlu plošně stáhnout veškeré nechtěné sovětské vojenské poradce z východní Evropy. V otázce odsunu vojsk však volil mnohem opatrnější přístup. Na jednu stranu zmiňoval údajnou ochotu SSSR zahájit diskusi o stažení jednotek z Polska, Maďarska a Rumunska, jejich přítomnost ve dvou posledně jmenovaných zemích nicméně ospravedlňoval příslušnými mezivládními dohodami v souladu s textem Varšavské smlouvy. V případě jednotek na polském území deklarace odkazovala kromě aliančních dokumentů také na postupimské dohody. Moskva však avizovala, že v budoucnu dojde ke změnám stávajících pravidel pro dislokaci cizích vojsk, vágně definovaných protokolem o vytvoření Spojeného velení.³⁴ Rozmístění jednotek Spojených ozbrojených sil na území členského státu mělo být nově podmíněno shodou všech vlád členských států, tedy alianční dohodou, a prede-

29 Record of Conversation between Y. Andropov and E. Gerő, 12. 10. 1956. In: tamtéž, dok. 21, s. 178–182.

30 NA, Archiv ÚV KSČ, f. 1261/0/44, k. 20, inv. č. 41, Protokol o vytvoření spojeného velení ozbrojených sil států-účastníků smlouvy o přátelství, spolupráci a vzájemné pomoci, nedatováno, 1955.

31 NÁLEVKA, Vladimír: *Horké krize studené války*. Vyšehrad, Praha 2010, s. 81.

32 KRAMER, Mark: *Hungary and Poland, 1956*, s. 52.

33 CRUMP, Laurien: *The Warsaw Pact Reconsidered*, s. 33, 38.

34 Text protokolu pouze uváděl, že rozmístění Spojených ozbrojených sil na území členských států aliance *se bude uskutečňovat podle potřeb vzájemné obrany po dohodě mezi těmito státy*. Tato formulace se objevila v tajné i výrazně redukované veřejné verzi dokumentu. NA, Archiv ÚV KSČ, f. 1261/0/44, k. 20, inv. č. 41, Protokol o vytvoření spojeného velení ozbrojených sil států-účastníků smlouvy o přátelství, spolupráci a vzájemné pomoci, nedatováno, 1955; O vytvoření Spojeného velení sil států-účastníků Smlouvy o přátelství, spolupráci a vzájemné pomoci, nedatováno, 1955.

35 Declaration by the Soviet Government on the Principles of Development and further Strengthening of Friendship and Cooperation between the Soviet Union and Other Socialist States, 30. 10. 1956. In: BÉKÉŠ, Csaba – BYRNE, Malcolm – RAINER, János (eds.): *The 1956 Hungarian Revolution: A History in Documents*, dok. 50, s. 300–302.

Následky sovětského zásahu v Maďarsku

Foto: ÁBTL

vším souhlasem, respektive žádostí zainteresované země.³⁶ Dodejme, že od záměru uzavírat příslušné dohody na bázi celé Varšavské smlouvy se po roce 1956 v tichosti upustilo. Sovětský ministr obrany Žukov, jeden z hlavních stoupců vojenského řešení situace v Maďarsku, sice v souvislosti s deklarací upozorňoval na strategické komplikace související s případným odchodem sovětských jednotek z NDR a Polska, ale v zásadě se s přístupem politického vedení KSSS ztotožnil. Pouze konstatoval, že celá situace znamená pro Sovětský svaz lekci ohledně jeho následujícího postupu ve vojensko-politické oblas-

ti.³⁶ To ukazuje, že Kreml se v této době nevzdával možnosti vyřešit maďarskou krizi politickými prostředky. Přesto se v den vydání deklarace již počet obětí na životech v Maďarsku pohyboval v řádu stovek.³⁷

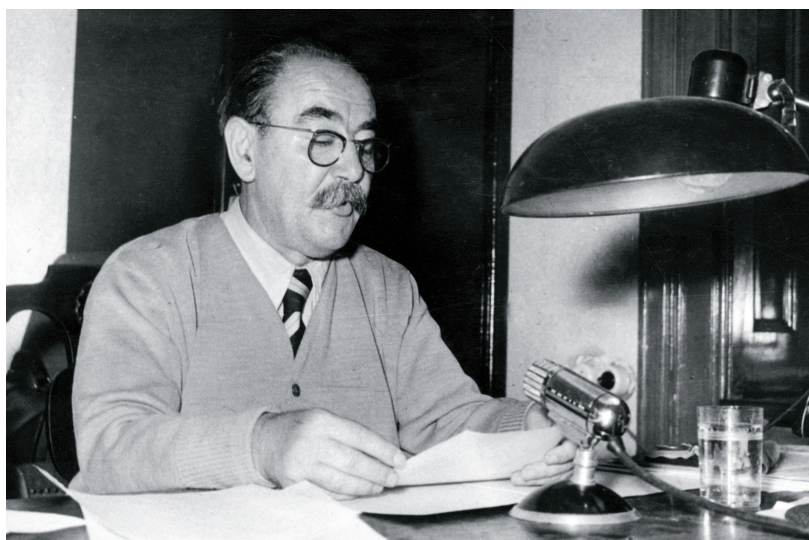
Sovětské vedení nicméně nehodlalo ponechat nic náhodě. Ještě před konáním moskevské schůzky s východoevropskými představiteli pověřil Chruščov mezi 19. a 21. říjnem ministra obrany Žukova, aby v Budapešti rozmístil sovětské jednotky za účelem pomoci maďarským bezpečnostním složkám v případném nastolení veřejného pořádku. Tato direktiva byla předána náčelníkovi sovětského

generálního štábu, maršálu Vasiliji Sokolovskému, který ji postoupil veliteli sovětských vojsk v Maďarsku, generálu Pjotru Laščenkovi.³⁸ Zvolený postup na první pohled naznačuje, že realizace plánu „Vlna“ obcházela rámec velících struktur Varšavské smlouvy. Sovětské jednotky v Maďarsku byly uvedeny do plně bojové pohotovosti přímo rozkazem sovětského generálního štábu v noci z 22. na 23. října. Ke dvěma sovětským mechanizovaným divizím dislokovaným v Maďarsku, které jako první vstoupily do Budapešti o den později, se však brzy připojily tisíce sovětských vojáků rozmístěných v Rumunsku na

36 DURMAN, Karel: *Kreml a dvojitá krize roku 1956*, s. 29.

37 MASTNY, Vojtech - BYRNE, Malcolm: *A Cardboard Castle?*, s. 8.

38 KRAMER, Mark: *Hungary and Poland, 1956*, s. 51.

Maďarský premiér Imre Nagy při rozhlasovém vystoupení v průběhu demonstrací proti sovětskému zásahu v Budapešti, 2. listopadu 1956
Foto: ČTK/AP

základě protokolu o vytvoření Spojeného velení. Podpořily je také dvě divize Příkarpatského vojenského okruhu na Ukrajině. Přestože rozkazy k vojenským operacím putovaly po linii politické vedení KSSS – sovětské ministerstvo obrany – generální štáb sovětské armády, skutečností zůstává, že vojenského zásahu se účastnily i jednotky oficiálně spadající do Spojených ozbrojených sil. Je však zároveň nutné konstatovat, že ve dnech 23. až 30. října operovalo v Maďarsku pouze pět sovětských divizí. Definitivního úderu proti povstalcům, tzv. operace „Vichr“ zahájené 4. listopadu, se účastnily hned tři armádní sbory o síle minimálně 60 tisíc mužů.³⁹ Jednotky Spojených ozbrojených sil dislokované v MLR na základě Varšavské smlouvy by tedy k potlačení povstání zřejmě nestačily.

Řízením operace „Vichr“ byl 31. října pověřen hlavní velitel Spojených

ozbrojených sil Koněv, avšak na základě své pozice v sovětské armádě. V komunikaci se sovětskými důstojníky se nicméně v jistých momentech, zřejmě účelově, zaštiťoval i jménem Spojeného velení Varšavské smlouvy.⁴⁰ Podle svědectví maďarského plukovníka Miklóse Szüce, který byl pověřen organizací chystaného zásahu proti opozici, do vojenských operací již dříve zasáhl i sovětský generál Alexej Antonov, náčelník Štábu Spojených ozbrojených sil. Odpoledne 23. října mu údajně telefonoval hlavní sovětský poradce na maďarském ministerstvu obrany, generál M. F. Tichonov. Antonova měl požádat o svolení povolat do Budapešti speciální jednotky sovětské armády, přičemž obdržel kladnou odpověď.⁴¹ Nejen tato skutečnost, ale i celé plánování a průběh vojenského potlačení maďarského povstání dobře ilustruje, jak byla velící struktura

Varšavské smlouvy provázána s generálním štábem sovětské armády. Ačkoliv akce zcela obcházela alianční velení, jednotky Spojených ozbrojených sil (byť pouze sovětské) spadaly pod velící pravomoc sovětského generálního štábu. Moskva se také nezdráhala zapojit do vlastní operace hlavního velitele Varšavské smlouvy. Dodejme, že v srpnu 1968 se již SSSR z taktických důvodů přímého angažmá nominálně nejvyššího představitele vojenských struktur Varšavské smlouvy v ozbrojené intervenci proti členskému státu aliance vyvaroval. Namísto maršála Ivana Jakubovského, tehdejšího hlavního velitele aliance, operaci „Dunaj“ formálně řídil generál Ivan Pavlovskij.

Varšavská smlouva tedy v roce 1956 neposloužila jako nástroj pro zaštitění sovětské intervence; alianční ustanovení koneckonců možnost zásahu jednoho členského státu proti druhému vůbec nepřipouštěla. Nizozemská historička Laurien Crumpová v té souvislosti spekuluje, že právě z tohoto důvodu nebyl spuštěn ani konzultační mechanismus paktu.⁴² S ohledem na nadcházející vývoj však daný postup spíše odrážel obecnou nechuť sovětského vedení nedávno založenou alianci jakkoliv aktivovat. První politické jednání oficiálně zaštitěné Varšavskou smlouvou po potlačení maďarského povstání totiž proběhlo až v roce 1958.

Sovětská invaze do Maďarska byla ve své době široce prezentována jako důsledek prohlášení Budapešti o zahájení rozhovorů směřujících k opuštění Varšavské smlouvy. Historické bádání po skončení studené války však tuto představu vyvrátilo. V návaznosti na moskevskou deklaraci informoval 31. října nově jmenovaný maďarský premiér Imre

39 BÉKÉS, Csaba: New Findings on the 1956 Hungarian Revolution. In: *CWIHP Bulletin*, 1992, vol. 2, s. 1-3.

40 Working Notes from the Session of the CPSU CC Presidium on 2 November 1956. Viz <http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/111885.pdf?v=ab9787acab5abbfade300348787fc994> (citováno k 11. 3. 2016).

41 GYÖRKEI, Jenő – HORVÁTH, Miklós: *Soviet Military Intervention in Hungary, 1956*. Central European University Press, Budapest, 1996, s. 13-14.

42 CRUMP, Laurien: *The Warsaw Pact Reconsidered*, s. 36.

Nagy masové shromáždění v Budapešti, že jeho vláda začala vyjednávat o vyvázání země z povinností vyplývajících z Varšavské smlouvy. To však byla jen strategická lež.⁴³ Naopak, jediné usnesení týkající se Varšavské smlouvy, které ten samý den Nagyův kabinet na svém jednání přijal, znělo, že v otázce stahování sovětských vojsk hodlá postupovat v souladu s poslední deklarácí vlády SSSR.⁴⁴ V duchu tohoto rozhodnutí zaslal Nagy telegram formální hlavě Sovětského svazu, předsedovi prezidia Nejvyššího sovětu Klimentu Vorošilovi. Akcentoval potřebu urychleně zahájit jednání o odsunu sovětských jednotek z maďarského území podle textu moskevské deklarace. Za tímto účelem se dožadoval příjezdu sovětské vládní delegace.⁴⁵ Nagyova vláda svůj postoj k Varšavské smlouvě změnila až 1. listopadu. Jednalo se o demonstrativní krok, primárně způsobený dalším postupem sovětských vojsk na Budapešť, obnoveným poslední říjnovou noc. Důkazy o narušení státních hranic sovětskými jednotkami a jejich postupu k metropoli předložil maďarskému kabinetu náčelník maďarského generálního štábu, generál István Kovács. Přítomný velvyslanec Andropov nedokázal sovětské manévry uspokojivě odůvodnit. Nagy si zřejmě uvědomil, že spoléhat na sovětskou zdrženlivost byl omyl. Za dané situace se tedy maďarská vláda rozhodla okamžitě vyhlásit neutralitu, vypovědět Var-

šavskou smlouvu a v OSN požádat čtyři světové mocnosti o pomoc při zajištění neutrality země. Zároveň však bylo Andropovovi nabídnuto, že pokud budou v co nejkratším čase z Maďarska odsunuta sovětská vojska, Budapešť svou žádost z OSN stáhne.⁴⁶

Nagy Andropovovi otevřeně sdělil, že vyhlášení neutrality je motivováno vstupem dalších sovětských vojsk do Maďarska a absencí uspokojivého vysvětlení této akce ze strany SSSR.⁴⁷ Sovětský velvyslanec následně tuto informaci předal předsednictvu ÚV KSSS. Kreml byl Andropovem rovněž zpraven o tom, že maďarskému odchodu z Varšavské smlouvy v daném okamžiku nelze zabránit ani bezodkladným stažením sovětských vojsk ze země. Pověstné překročení Rubikonu pro rozhodnutí Nagyova kabinetu vystoupit z paktu představovalo narušení maďarských hranic sovětskými jednotkami, které proběhlo přes hlasité protesty vlády MLR.⁴⁸ V této souvislosti je nutné konstatovat, že i z pohledu aliančních pravidel se jednalo o zcela legitimní odpověď Budapešti. Sovětské vojenské akce totiž porušovaly článek V. ustavující smlouvy, který explicitně hovořil o nedotknutelnosti státních hranic.

Ještě týž den, 1. listopadu, proběhla řada rozhovorů nejužšího sovětského vedení s vedoucími představiteli satelitních států. Sovětské hodnocení maďarské situace rezonovalo zejména v Bulharsku a Rumunsku. Padly

dokonce návrhy zapojit alespoň část sovětských satelitů – byť ne nezbytně celou Varšavskou smlouvu – do vojenského potlačení povstání v MLR. Především rumunské vedení se plně ztotožnilo s chystaným postupem Kremlu. Na tajné schůzce v Bukurešti jednal Chruščov v doprovodu člena sovětského předsednictva Georgije Malenkova s prvním tajemníkem ÚV Rumunské dělnické strany (RDS) Gheorghem Gheorghiu-Dejem a členy rumunského politbyra Emilem Bodnărašem a Nicolae Ceaușescem. Zejména dva posledně jmenovaní představitelé naléhali na realizaci vojenské intervence. Rumunská strana během jednání dokonce Sovětskému svazu údajně nabízela přímou asistenci svých vojsk.⁴⁹ Nejednalo se o ojedinělou nabídku. Ke stejnému účelu dával Chruščovovi k dispozici bulharské ozbrojené síly i první tajemník ÚV Bulharské komunistické strany (BKS) Todor Živkov. Tvrdý postoj vedení RDS je pochopitelný. Na podporu protestujících v Maďarsku vypukly již dříve v Bukurešti omezené studentské protesty a rumunští komunisté ve své zemi rozhodně nehodlali připustit podobný vývoj jako v Polsku a Maďarsku. Politbyro ÚV RDS tak mezi 26. až 30. říjnem přijalo řadu opatření pro stabilizaci situace. Došlo k zintenzivnění propagandy zdůrazňující, že za kontrarevolučními akcemi v Maďarsku stojí reakcionářské a fašistické síly, i k utužení dohledu nad „třídními ne-

43 MASTNY, Vojtech – BYRNE, Malcolm: *A Cardboard Castle?*, s. 8. Po 23. říjnu na demonstracích v Budapešti zaznívalo stále častěji heslo „Rusové domů“. Koncem října byl tento požadavek přeformulován – protestující již žádali nejen kompletní stažení sovětských vojsk, ale též vystoupení země z Varšavské smlouvy. IRMANOVÁ, Eva: *Kádárismus. Vznik a pád jedné iluze*. Karolinum, Praha 1998, s. 34.

44 Minutes of the Nagy's Government's Second Cabinet Meeting, 31. 10. 1956. In: BÉKÉS, Csaba – BYRNE, Malcolm – RAINER, János (eds.): *The 1956 Hungarian Revolution: A History in Documents*, dok. 57, s. 314–315.

45 Telegram from Imre Nagy to Kliment Voroshilov Proposing Negotiations on the Withdrawal of Soviet Troops. In: tamtéž, dok. 58, s. 316.

46 Minutes of the Nagy Government's Fourth Cabinet Meeting, 31. 10. 1956. In: tamtéž, dok. 64, s. 328–329.

47 Imre Nagy's Telegram to Diplomatic Mission in Budapest Declaring Hungary's Neutrality, 1. 11. 1956. In: MASTNY, Vojtech – BYRNE, Malcolm: *A Cardboard Castle?*, dok. 3, s. 83.

48 Report from Y. Andropov in Budapest to the CPSU CC Presidium, 1. 11. 1956. In: BÉKÉS, Csaba – BYRNE, Malcolm – RAINER, János (eds.): *The 1956 Hungarian Revolution: A History in Documents*, dok. 65, s. 330–331.

49 TEJCHMAN, Miroslav: *Nicolae Ceaușescu. Život a smrt jednoho diktátora*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2004, s. 50–51, 176. Toto tvrdí např. rumunský badatel Florin Constantiniu. Podle některých historiků naopak sám Chruščov žádal Rumuny o spoluúčast.

přáteli“ či vůdci bývalých opozičních organizací. Na druhou stranu byly pragmaticky zvýšeny mzdy a penze a přijata opatření s cílem zlepšit zásobování rumunského obyvatelstva potravinami.⁵⁰ Aby zabránil průchodu „kontrarevolučních živlů“, nechal Ceaușescu uzavřít hranice s Maďarskem. V této otázce jednal z vlastní iniciativy a předběhl rozhodnutí Kremlu z 2. listopadu, kdy došlo k definitivnímu zamítnutí účasti rumunských i bulharských vojsk na operaci „Vichr“. Chruščov spojence pouze vyzval k posílení ostrahy maďarských hranic.⁵¹

Nové polské vedení se do 1. listopadu stavělo k použití sovětské armády v Maďarsku odmítavě. Politbyro ÚV PSDS však svůj postoj revidovalo. Důvodem bylo především rozhodnutí maďarské vlády vystoupit z Varšavské smlouvy a vyhlásit neutralitu.⁵² Polský velvyslanec v Budapešti Adam Willman v této souvislosti Varšavu informoval o tom, že premiér Nagy a maďarský první tajemník János Kádár⁵³ u něj sondovali, zda je Gomulka ochoten podpořit jejich pozici ohledně zrovnoprávnění vztahů se Sovětským svazem, stažení vojsk, vystoupení z Varšavské smlouvy a především požadavek vznesený v OSN. Willman na to konto vyjádřil obavy, že po odchodu z Varšavské smlouvy Maďarsko vyhlásí neutralitu rakous-

kého či švýcarského typu, případně se bude snažit o jugoslávskou formu koexistence se socialistickým táborem.⁵⁴ Takový scénář v dané situaci polské vedení odmítlo.

Po krvavém útoku sovětských jednotek 4. listopadu, který si vyžádal tisíce obětí, byl do funkce předsedy vlády dosazen János Kádár. Ve vztahu k Varšavské smlouvě pochopitelně ihned změnil kurz, jak to od něj Kreml ostatně očekával. Ještě řadu měsíců po vojenském zásahu však během jednání se sovětskou stranou považoval za nutné zdůraznit, že za současných podmínek musí Maďarsko zůstat ve Varšavské smlouvě. Došlo ale k dílčím interpretačním posunům: členství v alianci již nezduvodňoval „bratrským spojením s Moskvou“, ale především ohrožením ze strany imperialismu a nedostatečnou obranyschopností Maďarska.⁵⁵ Sesazený premiér Nagy, který se jako první státník v historii Varšavské smlouvy odvážil k jejímu jednostrannému vypovězení, byl ve vykonstruovaném procesu označen za hlavního viníka maďarské kontrarevoluce a 16. června 1958 popraven.

Důsledky pro Varšavskou smlouvu

Lze plně souhlasit s polským historikem Leszkiem Gluchowským, že navedzory událostem roku 1956 zůstala

východní Evropa centrem sovětské bezpečnostní politiky v celém následujícím průběhu studené války.⁵⁶ Polská a maďarská krize a události s nimi spojené přesto byly pro Varšavskou smlouvu důležité z mnoha důvodů. V obou případech se v rámci projevu nespokojenosti obyvatelstva objevila kritika členství země v alianci, ačkoliv rozhodně nešlo o primární katalyzátor krizových událostí či leitmotiv veřejných protestů. Jednalo se však o předzvěst, že v době neklidu se ve státech východního bloku bude i v budoucnu objevovat snaha zpřetrhat vojensko-politická pouta s Moskvou.

Doznívající stalinská praxe vojenských vztahů SSSR se zeměmi jeho zájmové sféry se ukázala jako nadále neúnosná a Moskva si to plně uvědomovala. Sovětský generální štáb tak v prosinci 1956 uspil stahování sovětských poradců z východoevropských armád. Reálný dopad tohoto vstřícného gesta se v jednotlivých členských státech Varšavské smlouvy výrazně lišil. Velké procento z celkového počtu přítomných poradců nepochybně odešlo. Československý příklad však ukazuje, že i poté v nejvýznamnějších oblastech ozbrojených sil působily sovětské kádry.⁵⁷

Nelze tvrdit, že by otázka setrvání sovětských satelitů ve Varšavské smlouvě představovala na podzim roku 1956 pro SSSR klíčový faktor

Zdokumentována není ani jedna možnost. První je však pravděpodobnější.

50 Protocol N.55 of the Meeting of the Political Bureau of the CC of the RWP on the Situation in Hungary and Measures to be Taken in Romania, 26. 10. 1956 – viz http://kms2.isn.ethz.ch/serviceengine/Files/PHP/16236/ipublicationdocument_singledocument/26661D2A-6C6B-4DE1-948F-20763E3A5CoF/en/561026_protocol.pdf (citováno k 11. 3. 2016); Protocol No. 58 of the Meeting of the Political Bureau of the RWP which Adopted Measures to Ensure Order in Romania Given the Events in Hungary, 30. 10. 1956 – viz http://kms2.isn.ethz.ch/serviceengine/Files/PHP/16238/ipublicationdocument_singledocument/5B488627-F90D-4398-B795-0DBFD48AB492/en/561030_protocol.pdf (citováno k 11. 3. 2016).

51 TEJCHMAN, Miroslav: *Nicolae Ceaușescu*, s. 51.

52 BÉKÉS, Csaba: *New Findings on the 1956 Hungarian Revolution*, s. 3.

53 Kádár nahradil 25. října v čele MSP E. Geröa.

54 Cryptogram from the Polish Ambassador in Budapest Adam Willman, to Warsaw, 1. 11. 1956. In: BÉKÉS, Csaba – BYRNE, Malcolm – RAINER, János (eds.): *The 1956 Hungarian Revolution: A History in Documents*, dok. 63, s. 326.

55 Kádár's report before the HSWP Provisional Executive Committee on the Soviet-Hungarian Negotiations in Moscow, 2. 4. 1957. In: tamtéž, dok. 112, s. 517–523.

56 GLUCHOWSKI, Leszek: *Poland, 1956*, s. 1.

57 Jednalo se především o poradce pro ministra národní obrany, náčelníka Hlavní politické správy, náčelníka generálního štábu, operačního plánování, organizaci mobilizace a zpravodajské služby. Celkem zůstalo ve vedení ČSLA 38 poradců, zatímco 79 jich bylo

ve zvažování ozbrojeného zásahu proti nepokojům ve východním bloku. Nezapomínejme, že sovětský zásah v Maďarsku primárně nespustilo opuštění vojenského svazku s Moskvou. Stejně tak sovětská vojenská intervence v Polsku nebyla zastavena pouze na základě Gomuškova ujištění, že PLR zůstane členem Varšavské smlouvy. Ospravedlnění potlačení maďarské revoluce vyhlášením neutrality a opuštěním paktu, k nimž se Nagyho vláda rozhodla, musíme chápat jako zpětná propagandistická prohlášení. Mnohem větší význam než proklamované vystoupení či setrvání v alianci měla pro rozhodování Kremlu o vojenské akci míra reálného ohrožení leninsko-stalinského režimu v zemi. Existence Varšavské smlouvy ve skutečnosti pouze poskytla Chruščovovi vhodný prostředek, jak celou akci alespoň částečně obhájit vzhledem k hrozcí mezinárodní potupě po krachu taktiky zvacího dopisu.⁵⁸

Události v Polsku a především brutální potlačení povstání v Maďarsku byly nepochybně pro země východního bloku lekcí.⁵⁹ Z pohledu organizace Varšavské smlouvy předně ukázaly, že základní alianční pravidla existují pouze na papíře a budou dodržována, dokud to Sovětský svaz uzná za vhodné. V případě PLR došlo k porušení článku VIII. garantujícího spolupráci členských zemí na základě zásady vzájemného respektování nezávislosti, svrchovanosti a nevměšování se do vnitřních záležitostí druhého státu. Operace „Vichr“ byla jednoznačně

Zničený sovětský tank na jednom z budapeštských bulvárů na konci října 1956 Foto: ÁBTL

v rozporu s článkem V. zaručujícím nedotknutelnost státních hranic a území, včetně obrany před možnou agresí. Vojenský zásah v Maďarsku zároveň demonstroval úzké, avšak statutárně nikterak podložené propojení velitelských struktur sovětské armády a Varšavské smlouvy.

Sovětský zásah v Maďarsku na druhou stranu fakticky ukončil období, kdy do vývoje zemí východního bloku neustále – a často velmi brutálně – zasahovali Moskvou vyslaní poradci a sovětské mocenské orgány. Proces opuštění této stalinské praxe začal již v roce 1953. Sovětská dominance v rámci východního bloku nepochyb-

ně zůstávala zachována i po Stalinově smrti, ale v období potírání „kultu osobnosti“, počínaje létem 1956, značně kolísala. Kreml přiznal jisté „chyby a deformace“, omezil své vměšování do záležitostí zemí bloku a v následujících letech se pokusil soustavu svých vztahů se socialistickými státy lépe institucionálně zakotvit. Teprve vojenský zásah v Maďarsku však zřetelně vymezil prostor, v němž bylo sovětské vedení ochotno rozdílné postoje zemí své zájmové sféry tolerovat.⁶⁰

Jak již bylo naznačeno, události s bezprostředním dopadem se stalo vydání Deklarace o vztazích mezi

povoláno zpět do SSSR. NA, Archiv ÚV KSČ, f. Politické byro ÚV KSČ 1954–1962 (1261/0/11), sv. 125, a. j. 160/22, Návrh na zkrácení počtu sovětských poradců v Československé lidové armádě, 27. 12. 1956.

58 Volání prvního tajemníka ÚV MSP Geróa a sovětského velvyslance Andropova po ozbrojené intervenci původně Chruščov podmiňoval souhlasem maďarské vlády. Oficiální zvací dopis však odmítl premiér Nagy podepsat. Dne 27. října ho proto signoval nedávno odvolaný prosovětsky orientovaný předseda maďarské vlády András Hegedüs. Žádost účelově nesla zpětnou datací 24. října 1956, jelikož v té době Hegedüs kabinetu ještě předsedal. Report from Yuri Andropov Transmitting a Back-Dated Request for Soviet Intervention from András Hegedüs to the CPSU CC Presidium, 28. 10. 1956. In: BÉKÉS, Csaba – BYRNE, Malcolm – RAINER, János (eds.): *The 1956 Hungarian Revolution: A History in Documents*, dok. 42, s. 272.

59 JARZĄBEK, Wanda: *PRL w politycznych strukturach Układu Warszawskiego w latach 1955–1980*. Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 2008, s. 45.

60 REIMAN, Michal – LUŇÁK, Petr: *Studená válka 1954–1964. Sovětské dokumenty v českých archivech*. ÚSD AV ČR – Doplněk, Praha – Brno 2000, s. 42–43.

socialistickými státy z 30. října. Okolnosti jejího zveřejnění nejsou stále zcela jasné. Existuje podezření, že dokument vznikl ještě před říjnem 1956 a po událostech v Polsku a Maďarsku ho Moskva pouze vhodně doplnila a zveřejnila za účelem zklidnění situace.⁶¹ Tuto variantu podporuje skutečnost, že předsednictvo ÚV KSSS souběžně s veřejnou prezentací deklarace zároveň potají odsouhlasilo operaci „Vichr“. Dokument tedy neodrážel skutečnou bezpečnostní politickou linii Kremle. Situaci ve vojenských strukturách Varšavské smlouvy však nepochybně silně ovlivnil; nejenže uspěl stahování sovětských poradců, ale předně se týkal samotné otázky přítomnosti vojsk SSSR na území jednotlivých členů paktu. Chruščov k vydání dokumentu poznamenal, že ohledně přítomnosti sovětských jednotek na teritoriu lidově demokratických států bude třeba nyní vzít v úvahu i názory ostatních zemí, nejen SSSR, v souladu s principem nevměšování se. Výsledek se dostavil bezprostředně. Deklarace využila nejen Nagyho vláda – již den po jejím zveřejnění rozhodlo také rumunské politbyro, že bude opětovně požadovat stažení sovětských vojsk a poradců ze země. Pod vlivem odsunu sovětských sil z Rakouska se o stejný krok neúspěšně snažil rumunský vůdce Gheorghiu-Dej již v srpnu 1955.⁶² Moskevská deklarace tedy pootevřela prostor pro revizi některých aspektů členství ve Varšavské smlouvě.

Pokus o reformu aliance

Jak jsme již uvedli, otázka vojenských vztahů mezi Sovětským svazem a Polskem představovala citlivé téma. Důvody lze spatřovat především v poválečném ovládnutí polské armády sovětskými vojenskými kádry v čele s ministrem obrany Rokossovským. Situace byla komplikovaná. Polští vedoucí představitelé si plně uvědomovali, že komunistická ideologie nemá v širokých vrstvách polské veřejnosti jasnou podporu. I přes momentální Gomułkovu popularitu tak udržení leninsko-stalinského režimu do značné míry záviselo na sovětské straně. Maďarské události zároveň utvrdily vedení PSDS v přesvědčení, že opuštění Varšavské smlouvy je nepřijatelné. Polská strana proto raději navrhla organizaci reformovat. Namísto eskalace vztahů s Moskvou se PLR snažila stát privilegovaným spojencem SSSR.⁶³ Nové polské vedení se tak na pozadí změn po podzimu 1956 pokusilo o úpravu hospodářských vztahů se Sovětským svazem a statutu sovětské armády na základě polských závazků ve Varšavské smlouvě. V tomto ohledu je nutné zdůraznit, že Gomułka rozhodně nezpochybňoval vůdčí roli SSSR ve východním bloku, a tudíž ani v organizaci Varšavské smlouvy. Nicméně očekával, že členské státy – Polsko nevyjímaje – získají možnost více se podílet na formování politiky bloku a tímto způsobem hájit i své zájmy.⁶⁴ Existenci aliance Varšava z hlediska

zajištění své bezpečnosti nepochybně považovala za prospěšnou.⁶⁵

Otázky týkající se hospodářských a vojenských vztahů mezi PLR a SSSR se řešily během dvoustranných rozhovorů v listopadu 1956.⁶⁶ Polské vojenské složky za tímto účelem připravily dva dokumenty: Memorandum ohledně otázek Varšavské smlouvy a rozvoje ozbrojených sil PLR a také koncept Dohody mezi PLR a SSSR v otázce statutu sovětských vojsk rozmístěných v Polsku. Prvnímu tajemníkovi ÚV PSDS je předložil zástupce ministra obrany Jerzy Bordziłowski. Odrážely výsledky práce komise polského generálního štábu, kterou řídil generál Jan Drzewiecki, zástupce náčelníka této instituce. Dokumenty volaly po revizi bilaterálních i aliančních vojenských smluv. Ospravedlňovaly ji hospodářskou i politickou situací v Polsku a odkazem, že stávající regule nejsou slučitelné s proklamovanou suverenitou vedení jednotlivých stran a vlád. PLR poukazovala, že struktura Spojeného velení Varšavské smlouvy má jen formální charakter, není nikde popsána a fakticky je ztotožněna s jedinou osobou, hlavním velitelem Koněvem. Polská strana také konstatovala, že jen vágně naznačený dohled politických orgánů nad Spojeným velením je v rozporu se suverenitou členských států organizace. Tvrdá kritika mířila i na pravomoci aliančního velitelství vůči národním armádám a fakticky podřízené postavení domácích generálních štábů Štábu Spojených

61 BÉKÉS, Csaba: *New Findings on the 1956 Hungarian Revolution*, s. 2.

62 Kořeny pokusu o odsun sovětských vojsk z Rumunska sahají do roku 1955. Tehdy tuto možnost nadhodil rumunský ministr obrany Emil Bodnarus během srpnové Chruščovovy návštěvy v Bukurešti s tím, že krok nepředstavuje žádné bezpečnostní riziko. Prvotní odpověď sovětského vůdce tehdy byla podrážděná a zamítavá. Rumunský historik Laurentiu Dumitru se domnívá, že právě postoj rumunského vedení během krize bloku v roce 1956 vedl Kreml k přehodnocení jeho přístupu a posílil sovětskou důvěru v rumunské představitel. DUMITRU, Laurentiu-Cristian: *Romania and the Warsaw Pact, 1955–1968. From Obedience to Defiance*. Italian Academic Publishing, Palermo 2014, s. 111, 113.

63 MASTNY, Vojtech – BYRNE, Malcolm: *A Cardboard Castle?*, s. 9.

64 JARZĄBEK, Wanda: *PRL w politycznych strukturach Układu Warszawskiego w latach 1955–1980*, s. 21–22, 45.

65 CRUMP, Laurien: *The Warsaw Pact Reconsidered*, s. 39.

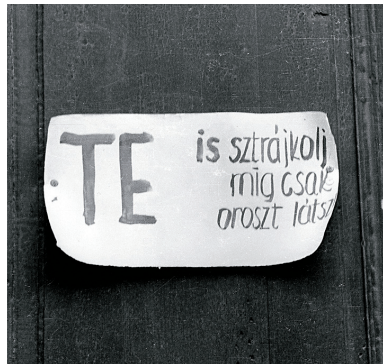
66 JARZĄBEK, Wanda: *PRL w politycznych strukturach Układu Warszawskiego w latach 1955–1980*, s. 22.

67 Memorandum w sprawie Układu Warszawskiego oraz planu rozwoju Sił Zbrojnych PLR z pismem przewodním gen. J. Bordziłowskiego

ozbrojených sil. Varšava v té souvislosti poznamenala, že tento štáb nepředstavuje skutečnou mezinárodní instituci, ale pevně ho ovládá sovětská generalita. „Nerealistická“ byla podle PLR i velikost jejího kontingentu vyčleněného do Spojených ozbrojených sil. Dokument zároveň vznesl požadavek, aby nasazení aliančních vojsk do bojové akce podléhalo souhlasu příslušných ústavních orgánů členských zemí. V míru pak jednotkám vyčleněným do Spojených ozbrojených sil měly velet výhradně domácí instituce. Veškeré uvedené problémy týkající se organizace Varšavské smlouvy doporučovala polská strana řešit na základě deklarace sovětské vlády z 30. října 1956.⁶⁷ Oba zmíněné dokumenty krátce poté posloužily jako základní východisko pro memorandum s komplexním návrhem na reformu Varšavské smlouvy, které Drzewieckého komise prezentovala 10. ledna 1957.⁶⁸

SSSR reagoval na polské iniciativy odlišně. Již 17. prosince 1956 garantoval polské vládě příznivější dohodu o statutu sovětských jednotek na území PLR než jakémukoliv jinému členovi Varšavské smlouvy. Polská jurisdikce nově získala možnost soudit sovětský vojenský personál v případě porušení zákonů země. Moskva se navíc zavazovala informovat polskou vládu o veškerém pohybu svých jednotek. Tuto dohodu Kreml obecně dodržoval. Výjimku představovala smlouva o rozmístění sovětských jaderných zbraní na teritoriu PLR uzavřená počátkem roku 1967, o níž věděl jen velmi úzký okruh polských představitelů.⁶⁹ Klíčovým předpokladem pro tento vstřícný

Výzva ke stávce – Vyděte do ulic a stávkujte, dokud tu budou Rusové Foto: ÁBTL

krok vůči Varšavě byla nepochybně přetrvávající sovětská obava z opětovného výbuchu nepokojů ve východním bloku. Ačkoliv generál Drzewiecki zpětně označil oba dokumenty jako mírné,⁷⁰ reakce sovětských představitelů na potenciální reformu Varšavské smlouvy, kterou jim v lednu 1957 tlumočil Rokossovského nástupce ve funkci ministra obrany Marian Spychalski, již vstřícná nebyla. Hlavní velitel Koněv návrh údajně komentoval známými slovy: *To si myslíte, že vám z toho uděláme nějaké NATO?*⁷¹

Polské návrhy na revizi paktu neměl v roce 1957 Sovětský svaz příliš důvodů vyslyšet; mohly totiž spustit proces s potenciálem vyvolat rozkol mezi jeho satelity. Ačkoliv v roce 1956 nešlo hovořit o jakémkoliv pevné organizační struktuře Varšavské smlouvy, sovětské vedení nebylo ochotno připustit ani náznak změn v jejím pochybném fungování.⁷² Nabízejí se dvě interpretace: Chruščov zřejmě

alianci zakládal nikoliv z vojenských, ale z politických důvodů. V té době ji pravděpodobně stále pojímal jako přechodnou organizaci bez skutečného obsahu, kterou se pouze hodlal ohánět při diplomatických jednáních se Západem. Ze sovětského pohledu tudíž byly jakékoliv reformy zbytečné. Odmítnutí změn se však dá zdůvodnit i tezí, že Moskva založením Varšavské smlouvy sledovala přímé ovládnutí ozbrojených sil svých evropských satelitů. Polští generálové tak jen výstižně popsali stav, kterého chtěl Kreml založením paktu dosáhnout. Pak bylo naivní se domnívat, že SSSR svolí k jeho revizi.

Je nutné vzít v potaz, že uplynulo jen pár měsíců od chvíle, kdy Chruščov na poslední chvíli zastavil postup sovětských tankových divízií na Varšavu. Sovětská strana proto učinila nezbytné bilaterální ústupky, jež měly polské námitky umlčet. V souvislosti s říjnovou deklarací, která formálně umožňovala jednotlivým vládám požadovat stažení sovětských jednotek, se vedení PSDS rozhodlo rozdělit kritiku fungování Varšavské smlouvy a otázku vojsk SSSR na svém území. Moskva polské reprezentaci v druhé otázce částečně vyhověla. V opačném případě by totiž hrozila opětovná eskalace tohoto konfliktního tématu, přičemž vojenská přítomnost na polském území měla pro Moskvu zásadní význam pro spojení s okupačními jednotkami ve východním Německu.⁷³ Trvalo tak dalších sedm let, než na základě mezinárodněpolitického vývoje dospěl Kreml k názoru, že je nutné provést ve struktuře paktu změny. pd

do I sekretarza KC PZPR Władysława Gomułki, 7. 11. 1956. In: tamtéž, dok. 1, s. 103-109; Notatka bez tytułu: w sprawie stosunków wojskowych pomiędzy Polską a ZSRR, nedatováno, 1956. In: tamtéž, dok. 2, s. 110-112.

68 Polish Memorandum on Reform of the Warsaw Pact, 10. 1. 1957. In: MASTNY, Vojtech - BYRNE, Malcolm: *A Cardboard Castle?*, dok. 5, s. 87.

69 MASTNY, Vojtech: *We are in a Bind. Polish and Czechoslovak Attempts at Reforming the Warsaw Pact, 1956-1969*. In: *CWIHP Bulletin*, 1998, vol. 11, s. 231.

70 Gen. Drzewiecki's Interview regarding Memorandum on Reform of the Warsaw Pact, 8. 5. 1997. In: MASTNY, Vojtech - BYRNE, Malcolm: *A Cardboard Castle?*, dok. 6, s. 91.

71 MASTNY, Vojtech: *We are in a Bind*, s. 232.

72 LUŇÁK, Petr: *Plánování nemyslitelného. Československé válečné plány 1950-1990*. ÚSD AV ČR - Dokořán, Praha 2007, s. 42.

73 MASTNY, Vojtech - BYRNE, Malcolm: *A Cardboard Castle?*, s. 9.